

## جلوه‌های ادبیات پایداری در اشعار آیینی مشروطه تا انقلاب اسلامی

ملیحه خیری<sup>۱\*</sup>

دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران

منوچهر اکبری<sup>۲</sup>

استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران

(تاریخ دریافت: ۹۸/۰۱/۲۶؛ تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۴/۱۶)

صفحات ۸۵-۹۸

### چکیده

شعر آیینی به گونه‌ای از شعر متعهدانه گفته می‌شود که از جهت معنایی و محتوایی صبغه کاملاً دینی دارد و از آموزه‌های وحیانی، فرهنگ عترت و ولایت سرچشمه می‌گیرد. در شعر آیینی دوره مشروطه با توجه به شرایط زمانه، مضامین جدیدی همچون ستم‌ستیزی، برقراری عدالت و نیز مبارزه با استبداد و استعمار، تحت تأثیر نهضت عاشورا رواج می‌یابد. شاعران آیینی سرای این دوره نیز دو دسته هستند: یکی شاعرانی که در کنار مسائل دینی به مسائل اجتماعی و سیاسی زمان هم توجه دارند. دسته دوم شاعرانی که در اشعارشان انعکاسی از حوادث سیاسی یا اجتماعی دیده نمی‌شود. در دوره پهلوی هم شعر آیینی ادامه دارد و شاعران آن در دسته‌های مختلفی قرار می‌گیرند: شاعران جریان سمبولیسم، شاعران جریان مقاومت و شاعران سنت‌گرایی که اشعار مذهبی سروده‌اند. از ویژگی‌های ادبیات پایداری در این اشعار، چه مشروطه و چه پهلوی، توجه به قیام حسینی و فلسفه آن، ستایش جهاد و پاکبازی و نیز طرح الگوها و اسطوره‌ها به ویژه الگوهای اسلامی چون ابوذر، سلمان و ... یا معاصرانی چون میرزا کوچک خان و ... است.

**کلمات کلیدی:** ادبیات پایداری، شعر آیینی، مشروطه، انقلاب اسلامی.

۱. \* نویسنده مسئول: Malihe\_sahba@yahoo.com

۲. makbari@ut.ac.ir

## ۱. مقدمه

«شعر آیینی به گونه‌ای از شعر متعهدانه گفته می‌شود که از جهت معنایی و محتوایی صبغه کاملاً دینی دارد و از آموزه‌های وحیانی، فرهنگ عترت و ولایت و تاریخ اسلام سرچشمه می‌گیرد. مناسبت‌های مذهبی، ستایش چهره‌های دینی، توجه به مقوله‌های قدسی و ملکوتی و تزکیه و تهذیب نفس انسانی، در هسته مرکزی شعر مذهبی قرار دارد.» (اکرمی، ۱۳۹۰: ۳۳). محدوده کار ما در این مقاله، اشعاری است که صرفاً به موضوعات مذهبی می‌پردازد؛ یعنی درباره حمد و ستایش خدا، قرآن کریم، مدح یا رثای معصومین (علیهم‌السلام)، توکی و تبری اهل بیت عصمت و طهارت و نیز درباره یاران آنان می‌باشد. عصر طلایی شعر آیینی، دوره قاجاریه است. «آفرینش منظومه‌های متعدد، تعداد شاعران و پیدایش شاعرانی که منحصرأ با موضوع مذهب و عاشورا سخن گفته‌اند، آفرینش شعر نوحه و تعزیه... این گونه ادبی را در عصر قاجاریه برجسته نموده‌است» (کافی، ۱۳۸۸: ۲۹۴).

شاعران آیینی سرای این دوره دو دسته هستند: یکی شاعرانی که در کنار مسائل دینی به مسائل اجتماعی و سیاسی زمان هم توجه دارند و در میان همان اشعار آیینی و یا در اشعاری جداگانه، به آن موضوعات هم پرداخته‌اند. اما دسته دوم شاعرانی که در اشعارشان انعکاسی از حوادث سیاسی یا اجتماعی زمانه دیده نمی‌شود و تنها طرح مسائل دینی دغدغه آن‌ها بوده است. شاعرانی امثال مفتقر و میرزا یحیی اصفهانی در این دسته‌اند. سرایندگانی مانند ادیب‌الممالک، سید اشرف، بهار، ایرج و دهخدا در دسته اول قرار می‌گیرند و کسانی چون فؤاد کرمانی و صغیر اصفهانی، بیشتر جزو گروه دوم هستند؛ چون دغدغه اصلی آنان همان مذهب است و اگر شهرتی هم داشته‌باشند از همان مسأله است.

### ۱-۱. هدف و ضرورت تحقیق

در سال‌های اخیر آثار محدودی پیرامون ادبیات آیینی تألیف شده‌اند که البته اکثر آن‌ها مانند «شرح منظومه ظهر» و «عاشورا در آیین شعر معاصر»، تنها به ادب عاشورایی پرداخته‌اند، اما بررسی جلوه‌های ادبیات پایداری در شعر مذهبی دوره مشروطه و پهلوی انجام نشده و ضرورت انجام این کار احساس می‌شود. از این رو به دسته‌بندی شاعران آیینی این دو دوره مهم تاریخی پرداخته‌ایم و سپس تلاش نمودیم تا از هر دسته، شاعران بزرگ و مهم را انتخاب کرده، به نقد اشعارشان بپردازیم.

### ۱-۲. پیشینه تحقیق

آثاری که پیرامون ادب آیینی انجام شده‌اند مانند: «شرح منظومه ظهر» به قلم دکتر غلامرضا کافی، «عاشورا در آیین شعر معاصر» از دکتر نرگس انصاری، «شکوه شعر عاشورا در زبان فارسی» و «کاروان شعر عاشورا» از محمدعلی مجاهدی، که تمام آثار اختصاص به شعر عاشورایی دارد و کتاب «شعر آیینی و تأثیر انقلاب اسلامی بر آن» از زهرا محدثی خراسانی، «جلوه حضرت فاطمه (س) در شعر و ادب فارسی» از مرضیه علی محمدی، و نیز آثاری که درباره جریان‌شناسی شعر معاصر هستند مثل: «جریان‌های شعری معاصر فارسی» از دکتر علی حسین پور چافی، «ادوار شعر فارسی» دکتر شفیع کدکنی و نیز آثاری که در معرفی یا نقد و بررسی اشعار معاصر هستند مانند: «ادبیات معاصر ایران» اسماعیل حاکمی، «ادبیات معاصر فارسی (شعر)» محمدرضا روزبه، «تاریخ تحلیلی شعر نو» شمس لنگرودی، «با چراغ و آینه» از آثار دکتر شفیع کدکنی، از منابع مفید در این زمینه هستند.

### ۳-۱. روش تحقیق

در این رساله از روش کتابخانه‌ای و پژوهشی در آثار شاعران مشروطه و پهلوی و از شیوه مطالعه توصیفی، تحلیلی و مطالعه انتقادی، استفاده گردیده و به بیان ویژگی‌های مهم اشعار آیینی این دوران‌ها پرداخته شده است.

گردآوری اطلاعات به صورت فیش‌برداری و از منابع کتابخانه‌ای به دو نوع: منابع اولیه (آثار شاعران) و منابع ثانویه (تألیفاتی که در نقد و بررسی آن آثار نوشته شده است) انجام گرفته است. در نهایت از استنباط‌ها و استدلال‌های شخصی نیز بهره برده شد.

روش تحلیل داده‌های تحقیق با توجه به آموخته‌های قبلی، مبنی بر شیوه‌های توصیفی و تحلیلی مراثی شاعران و بیان نمونه‌ها، همراه با ویژگی‌های آن‌ها است.

### ۴-۱. سؤالات تحقیق

مضامین ادبیات پایداری در اشعار آیینی مشروطه و پهلوی چیست؟

آیا در دوره مشروطه و پهلوی مضامین جدیدی وارد ادبیات آیینی ما می‌شود؟ این مضامین بیشتر متأثر از کدام جریان مذهبی یا آموزه دینی هستند؟

### ۲. جلوه‌های ادبیات پایداری در اشعار آیینی مشروطه

در دوره مشروطه مضامین جدیدی وارد ادبیات آیینی ما می‌شود که برگرفته از فرهنگ عاشورا و قیام حسینی هستند. ستم‌ستیزی، برقراری عدالت و نیز مبارزه با استبداد و استعمار، از این دسته مضامین است.

#### ۲-۱. تأثیر نهضت حسینی بر ظلم‌ستیزی

در عصر قاجار تحولات بزرگی در شعر آیینی پدید آمد و به‌ویژه «با انقلاب مشروطه، کارکرد شعر مذهبی از حالت شخصی به حالت اجتماعی تبدیل شد و حربه‌ای در مقابل شاعران به اصطلاح روشنفکر گردید» (طاهریان، ۱۳۸۱: ۳۱).

همواره در طول تاریخ ادبیات فارسی، شاعران برداشت‌ها و قرائت‌های مختلفی از واقعه عاشورا و نهضت حسینی داشته‌اند که نشان‌دهنده تفکر ایشان و نیز جو حاکم بر زمانه آنان است. «شاعران پارسی‌گو در گزارش واقعه، عمدتاً از یکی از این نگاه‌ها یا ترکیبی از آنها برخوردار بوده‌اند: نگاه عاطفی، نگاه تاریخی، نگاه اسطوره‌ای، نگاه عرفانی، نگاه حماسی و نگاه تربیتی. برخی از این نگاه‌ها، مثل نگرش عاطفی و گرایش به ذکر مصیبت، نگاه غالب بر آثار عاشورایی است و نگرش حماسی بیشتر به دهه‌های اخیر و اوج گرفتن احساسات و تفکرات انقلابی مربوط می‌شود» (ترکی، ۱۳۹۰: ۱۷۴).

ادیب الممالک از نخستین شاعرانی است که در عهد مشروطه علیه استبداد و استعمار به مبارزه برخاسته و با اشعارش مردم را به مقابله با دشمنان داخلی و خارجی فراخوانده است. بن‌مایه‌های ادبیات پایداری در اشعار ادیب شامل مواردی چون ظلم‌ستیزی، دعوت به اتحاد و همبستگی مسلمین برای مبارزه با استعمار و استبداد، مرثیه شهدای راه آزادی، برانگیختن غیرت دینی مردم برای مبارزه می‌گردد.

جلوه‌های ادبیات پایداری در اشعار او، در دو دسته متفاوت قابل بررسی هستند:

الف) اشعاری که در آنها به صورت مستقیم، حوادث سیاسی - مذهبی روزگارش را بازگو کرده‌است و تقریباً نوعی سند و مدرک تاریخی به حساب می‌آیند. مانند شعر به توپ بستن حرم رضوی که در قالب مثنوی است:

دگر ره چه گویم که بیداد روس	چه‌ها کرد از کینه در مرز طوس
که شد تیره از توپ دشمن فضا	به بار علی بن موسی الرضا (ع)
	(فراهانی، ۱۳۸۶: ۶۸۲)

در قصیده «توپ بستن روس به بارگاه امام هشتم (ع)» که در نكوهش زمامداران ایران سروده است، در مذمت بدکاران آورده:

آهن تفته بر اشتر مرغ باشد قوت جان	مشک و عنبر زهر باشد در مشام خنفساء
	(همان: ۴۱)

که «خنفساء» حشره‌ای سیاه و بدبو است.

یا در قصیده‌ای که به عاصم بیک سفیر عثمانی در ایران، در زمان جنگ جهانی سروده و او را به اتحاد اسلامی دعوت می‌کند:

ایا برادر دینی! رسیده وقت که ما هم	دهیم از سر اخلاص دست عهد و یمین را
تو باش عاصم ناموس مسلمین و یقین کن	که کردگار جهان عاصم است دین مبین را
	(فراهانی، ۱۳۵۴: ۲۹)

در قصیده دیگری «در نكوهش سپاهیان تزاری هنگام توپ بستن به گنبد امام هشتم (ع)» سروده‌است:

خراب کردند این قوم ملک ایران را	به باد دادند آیین و دین و ایمان را
	(فراهانی، ۱۳۵۴: ۳)

در دوره مشروطه، اشعار بسیاری داریم که با توجه به وقایع مذهبی - سیاسی زمانه سروده شده‌اند، مثلاً در جریان بمباران کردن آستان قدس رضوی، بهار شعری سروده‌است به مطلع:

بوی خون ای باد از طوس سوی یشرب بر	با نبی برگو از تربت خونین پسر
عرضه کن بر وی کز حالت فرزند غریب	وان مصیبت‌ها، آیا بودت هیچ خبر؟
هیچ دانی که چه بودست غریبان را حال؟	یا چه رفته‌ست غریب الغریب را برسر؟...
چه رسیده‌ست ازین دیونزادان شریر	بر حریم حرم پادشه جن و بشر
ستمی کردند اینان به جگر گوشه تو	که ز شرحش چکد از دیده مرا خون جگر
	(بهار، ۱۳۴۴، ج ۱: ۲۲۹)

نسیم شمال هم درباره این واقعه، شعری را سروده‌است؛ مصرعی از آن را همه ما شنیده‌ایم و به صورت ضرب‌المثل رایج شده‌است که: با آل علی هر که در افتاد ورافتاد؛ یعنی او این جمله معروف را به صورت ارسال المثل آورده است:

دیشب به سرم باز هوای دگر افتاد	در خواب مرا سوی خراسان گذر افتاد
چشمم به ضریح شه والا گهر افتاد	این شعر همان لحظه مرا در نظر افتاد:
	(فراهانی، ۱۳۵۴: ۳)

با آل علی هر که در افتاد ورافتاد

این قبر مُعین الضُّعفا، شمس شمس است  
باید ز ره صدق بر این خاک در افتاد

این قبر غریبُ الغُربا، خسرو طوس است  
خاک در او ملجاء ارواح و نفوس است

با آل علی هر که در افتاد و افتاد  
(حسینی گیلانی، ۱۳۹۲: ۴۵۷)

این مصراع معروف او یادآور شعر حافظ است:

بس تجربه کردیم در این دیر مکافات  
با دُردکشان هر که در افتاد بر افتاد  
(حافظ، ۱۳۸۰: ۱۴۸)

ب) اشعاری که در آنها با زبان مجاز و با کمک کنایه، استعاره یا تمثیل، عقاید خود را بیان کرده‌است. بهره‌گیری هنری از مفاهیم و عناصر دینی برای بیان مضامین اجتماعی و سیاسی نیز در شعر او رایج است. مثلاً در شرح حال ظلم‌های روس در آذربایجان و خراسان، ترکیب‌بندی سرود و حزن خود را نشان داد:

حَریمم در محَرّم، کربلا شد  
چنین اُمّ‌البلاد اُمّ‌البلاد شد  
(فراهانی، بی‌تا: ۳۰۶)

که واژه «کربلا» نشانگر اندوه و درد شاعر است و به‌صورتی نمادین به کار رفته‌است.

یا در توصیف شرایط نامساعد اقتصادی و معیشتی مردم، در شعری که در سال ۱۳۲۶ سروده، گفته است:

اندر این ایام سختی کآب و نان اندر شده است  
آن یکی در چنگ شیر، این یک به کام ازدها ...  
دیو خباز است و نان خاتم، خلائق وحش و طیر  
شمر میراب است و مردم تشنه، تهران کربلا  
(فراهانی، ۱۳۸۶: ج ۲، ۳۸)

که هم به داستان دیو و سلیمان اشاره کرده است و هم به عاشورا.

قدسی متخلص به فؤاد کرمانی رباعیات فراوانی در مرثیه و منقبت ائمه (علیهم السّلام) دارد که در دیوان او تحت دو عنوان کلی گردآمده‌اند. یکی «در مرثیه» که در واقع در مرثیه حضرت اباعبدالله (ع) است و دیگری «فی منقبة الزهراء». شاعر ابتدا از منقبت زهرا (س) آغاز می‌کند و از آنجا به مدح زینب (س) پرداخته و سپس کلام را به عاشورا و به میدان قتلگاه رفتن ایشان پیوند می‌زند. سپس از زبان ایشان به مویه بر امام پرداخته، مثلاً:

اشکش چو ستاره بود بر ماه جمال  
ای شمس ازل که مشرقش مشرق جود  
و آن تیر پیکرش مخاطب شد و گفت  
مشرق ز مشارق تو ذرات وجود  
آنجا که تویی فتاده گردون به سجود  
این تیره مغاک مغرب نور تو نیست  
(قدسی، ۱۳۶۸: ۱۳۲)

## ۲-۲. پیوند ادبیات مقاومت و مذهب

ادبیات مقاومت و پایداری که همزمان با انقلاب مشروطیت و جنگ جهانی اول و متأثر از گرایش‌های ملی و میهنی بود، ریشه در باورها و اعتقادات مردم ایران داشت و بازتاب دلاوری‌ها و سلحشوری‌ها، ایثار و مقاومت ملت غیور ایران بود.

اصلی‌ترین ریشه‌ها و بن‌مایه‌های پایداری در ادوار گوناگون عبارتند از: ایمان به خدا، بینش و آگاهی ...، دنیاگریزی و

ساده‌زیستی، دعا و نیایش، ایثار و شهادت‌طلبی، صبر و مقاومت (ر.ک به: صادقی، ۱۳۹۰: ۲۳ و ۲۴).

شعر مقاومت در ایران معاصر شامل چند مرحله است؛ مرحله نخست آن، دوره مشروطیت است و شاعرانی چون ادیب الممالک، بهار، عارف، نسیم شمال، فرخی یزدی، لاهوتی، دهخدا، عشقی و ... در این زمینه تلاش‌های فراوانی کردند. مرحله دوم مربوط به دوره پهلوی است و در اشکال گوناگون ادبیات مذهبی، کارگری، حماسی و سمبولیک بروز پیدا کرده و شاعرانی مانند سیاوش کسرایی، هوشنگ ابتهاج، فریدون مشیری، شفیعی کدکنی، نعمت میرزازاده و طاهره صفارزاده در این دسته‌اند. مرحله سوم، دوره بعد از انقلاب اسلامی ایران است و بخش عظیمی از آن مربوط به دوران دفاع مقدس بوده و کسانی چون حمید سبزواری، علی معلم و ... در این دسته قرار می‌گیرند (ر.ک به: محسنی‌نیا، ۱۳۸۸: ۱۴۸).

از ویژگی‌های ادبیات پایداری، چه مشروطه و چه پهلوی، ستایش جهاد، پاکبازی و شهادت است. همچنین طرح الگوها و اسطوره‌ها به‌ویژه الگوهای اسلامی چون ابودر، سلمان و ... یا معاصرانی چون میرزا کوچک خان، علی شریعتی، غلامرضا تختی. ویژگی مهم دیگر آن، استفاده از عناصر حماسی - فرهنگی عاشورا و قیام حسینی است.

اینک مثال‌هایی از این خصایص ذکر شده، مطرح می‌شود:

یاد شهیدان در شعر «خون نریزد» از سید اشرف:

اشرف‌الدین ز داغ شهیدان	می‌کشد آه در شهر تهران
روز و شب مانده با چشم گریان	از خیال نجف شد پریشان

از غم کربلا زار و مات است  
(حسینی، ۱۳۷۵: ۶۹۱)

بهار هم در تأثر از شهید شدن هم‌میهنان خود سروده:

لاله خونین کفن از خاک سرآورده برون	خاک، مستوره قلب بشر آورده برون
نیست این لاله نوخیز، که از سینه خاک	بنجه جنگ جهانی، جگر آورده برون

(بهار، ۱۳۴۴: ج ۲، ۴۱۴)

همچنین میرزا یحیی در بعضی از اشعارش به صورت کنایی و استعاری به حاکمان زمانه اشاره دارد. مثلاً:

آخر ز فرط خیرگی، بدبختی و دل تیرگی	جستند بر ما چیرگی، قوادها قوال‌ها
داریم از دل دادها، از آن چه رفت از یادها	از وضع استبدادها، از حال استقلال‌ها

(مدرس اصفهانی، ۱۳۸۷: ۸۷)

## ۳-۲. نزاع دینی

در دوران مشروطه نزاع دینی گسترده می‌شود و در بسیاری مواقع انحراف از اصل دین ایجاد شده، جهل و خرافات وارد اعتقادات مردم می‌شود. «نزاع شیعی و متشرع، اخباری و اصولی، بابی و شیعی، صوفی و متشرع و نفوذ فوق‌العاده طبقه روحانی در اذهان مردم و ضمناً سادگی و سفاقت بعضی از علمای دین که بی‌خبر از هرگونه تغییر و تحولی، همچنان در گیرودار مباحث اصولی و فقهی عجیب و غریب بوده‌اند، برای کسی که به مطالعه نهاد دین در جامعه عصر مشروطه و مقارن مشروطیت می‌پردازد، بسیار قابل ملاحظه است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰: ۷۴).

سید اشرف در اشعارش به این موضوع اشارات زیادی دارد:

نه از سستی نه از شیعه، نه از دهری نه از بایی  
نه از اشترار غارتگر، نه از الواط دولابی

نه از صوفی نه از شیخی، نه از قرمز نه از آبی  
نه از زندان، نه از زندان، نه از تکفیر می ترسم

نه از کشتن، نه از بستن، نه از زنجیر می ترسم...

(حسینی گیلانی، ۱۳۷۵: ۱۶۷)

دولت‌های غربی که در ایران نفوذ یافته بودند، می‌دانستند که توانایی مبارزه با نیروی مذهب را ندارند، «بنابراین دست به ایجاد فرقه‌های جدید و تقویت گرایش‌های پیشین زدند. از جمله اقدامات در این باره می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: یک) قوت گرفتن اسماعیلیه و عزیمت رئیس ایشان از ایران به هند در عصر باباخان یا فتح‌علی شاه. دو) پیدایش طریقه شیخیه به وسیله کریم‌خان کرمانی از طایفه قاجاریه در «سنگر» کرمان. سه) ظهور سید علی محمد بزاز شیرازی، معروف به «باب» در شیراز و پیدایش طایفه بایی و بهایی و قتل باب به دستور ناصرالدین شاه» (کافی، ۱۳۸۸: ۲۸۸).

### ۳. جلوه‌های ادبیات پایداری در اشعار آیینی دوران پهلوی

شعر در دوره رضاخانی، مانند سایر هنرها از کمترین آزادی برخوردار نبود و شیوه‌های دیکتاتوری اجرا می‌شد. «دوره حکومت رضاشاهی، دوره اختناق و خفقان بود. صدای شعر سیاسی در این دوره، شنیده نمی‌شود. پس از فروپاشی حکومت رضاخانی است که جریان‌های تازه شعری به راه می‌افتند یا جریان‌هایی که در دوره قبل در محاق بودند، حضور جدی خود را اعلام می‌کنند» (علایی، ۱۳۸۷: ۵۴).

دوره پهلوی دوم به لحاظ آزادی‌های سیاسی - اجتماعی تحوّل در تاریخ ادبیات پدید آورد. البته این آزادی ناشی از تغییر شیوه حکومت در برخورد با مقوله ادبیات است. آنها با تقویت جریان‌های شعری غیرمتعهد و بی‌تفاوت، ذهن جامعه را بدان سوی مشغول کرده و از جریان‌های متعهد و سیاسی دور می‌کردند.

جریان‌های متعهد این دوره، شامل ادبیات سمبلیک، ادبیات مقاومت و پاره‌ای از آثار سنت‌گرا می‌شود. در هر کدام از این جریان‌ها، اشعار دینی و آیینی قابل مشاهده است که هنرمندان به اغراض مختلفی از مؤلفه‌های مذهبی سود جستند. عده‌ای قصد بازسازی شخصیت‌های تاریخ اسلام را داشتند تا مردم را به مبارزه و قیام تحریک کنند. این‌ها مثلاً دربار و عواملش را چون یزید و عبدالله و ... توصیف کرده و آزادی‌خواهان و مبارزان رژیم را چون امام حسین (ع) و یاران باوفایشان؛ اما عده‌ای دیگر تنها به قصد ساخت مفاهیم هنری از دین و اصطلاحات و شاخصه‌های مذهبی بهره برده‌اند.

#### ۳-۱. تبیین فلسفه نهضت عاشورا

با شکل‌گیری نهضت‌های سیاسی به‌ویژه نهضت امام خمینی در سال ۱۳۴۲ شمسی، مضامین حماسی و ستیزه‌جویانه همراه با توضیح فلسفه قیام حسینی، در اشعار راه یافت. شاعرانی نظیر خوشدل تهرانی، نعمت میرزازاده، حمید سبزواری، موسوی گرمارودی و ... از این دسته‌اند. مثلاً صلح‌خواه (خوشدل) سروده است:

بزرگ فلسفه قتل شاه دین این است  
حسین مظهر آزادگی و آزادی است

که مرگ سرخ به از زندگی ننگین است  
خوشا کسی که چنیش مرام و آیین است ...

(صلح‌خواه، ۱۳۸۹: ۲۴۴)

### ۳-۱-۱. ظلم‌ستیزی

مسئله مبارزه با ظلم و ظالم که مبحثی انسانی و جهانی است، از گذشته تا امروز در ادبیات ما مطرح شده و در دوره‌هایی خاص از تاریخ ایران، این مسأله پررنگ‌تر است.

یکی از محورهایی که شاعران عصر مشروطه و دوران پهلوی در اشعار خود به آن به‌طور خاص و ویژه پرداخته‌اند، موضوع ایستادگی و عکس‌العمل در برابر ظلم و ظلم‌ستیزی در برابر حاکمان وقت بوده است.

«در اشعار پروین اعتصامی نمونه‌هایی از این انتقادات و بیان ظلم‌ستیزی غیر مستقیم را می‌توان پیدا کرد که قطعات «شکایت پیرزن» و «کجروان» نمونه‌های بارزی از آن می‌باشند؛ چرا که پروین شاعر دوره پهلوی پدر است» (شعاعی، ۱۳۹۲: ۱۰۱).

«بی‌تردید از مهم‌ترین عوامل استقلال‌خواهی ایرانیان - که به‌عنوان مولفه‌ای مهم از شعار عمومی مردم در تظاهرات نهضت اسلامی نیز بیان می‌شد - دارا بودن هویت مذهبی است. در جوهره این هویت مذهبی، ظلم‌ستیزی و مبارزه ضد تجاوز نهفته است» (فیض، ۱۳۸۷: ۱۸).

در زمینه ظلم‌ستیزی در ادبیات معاصر، می‌توان دو دسته‌بندی عمده داشت:

دوران پهلوی: در این دوران به دلیل استبداد و ظلم شاهان و دستگاه حکومتی، این مسأله نمود بیشتری یافته است. مثلاً در زمان کودتای ۱۳۳۲ در دوره پهلوی دوم که شاعران در توصیف آن اشعار بسیاری سروده‌اند. خسرو فرشیدورد در وصف عاملان کودتا گفته است:

وحشیان، بی‌خردان، بی‌وطنان آمده‌اند	کافران، دوزخیان، اهرمنان آمده‌اند
ماردوشان ستم‌پیشه ضحاک‌تبار	بر سر نش وطن خنده‌زنان آمده‌اند
بهر پاشیدن اسلام و بنا کردن کفر	کافران، ددمنشان، دین شکنان آمده‌اند
	(درستی، ۱۳۸۱: ۲۴۷)

ادبیات فارسی همواره تحت تأثیر مستقیم اسلام بوده و بسیاری از مسائل مطرح شده در ادبیات، متأثر از دین است. از جمله، در زمینه مبارزه با ظلم و شهادت‌طلبی، بسیاری از شاعران از نهضت سیدالشهداء (ع) تأثیر پذیرفته‌اند و مردم را به قیام فراخوانده‌اند. «ظلم‌ستیزی بارزترین نمود قیام امام حسین (ع) است و ادبا و اندیشمندان تاریخ از عصر عاشورا تاکنون، در برابر سازش‌ناپذیری، استقامت و ظلم‌ستیزی امام کرنش نموده‌اند. وقتی شعار انقلاب اسلامی ستم‌ستیزی باشد، این پیوند بدیهی و طبیعی می‌نماید و خیلی راحت در ذهن شاعران این ارتباط برقرار می‌شود و با تلویح و تلمیح، این دو واقعه را به هم پیوند می‌دهند» (کافی، ۱۳۸۸: ۵۱۴).

نعمت میرزازاده (م ۱۳۱۷ ه.ش) نیز در مجموعه «لیله القدر» در شعر «رایت انقلاب» که به سال ۱۳۴۱ سروده، به خوبی موضوع مبارزه با ظلم را با نهضت حسینی پیوند زده است:

اکنون که دیده هیچ نبیند به غیر زور	باید ز جان گذشت، کزین زندگی چه سود؟
بر ما گمان بندگی زور برده‌اند	ای مرگ! همتی که نخواهیم این قیود
ای شهر بند غیرت و آزادی و شرف	ای آن که نیست عرصه عزم تو را حدود
ای آن که روز حشر در احیای عدل و داد	داری به پیش داور، هفتاد تن شهود
	(میرزازاده، ۱۳۵۷: ۱۱۴)



با شروع نهضت اسلامی و حضور امام خمینی‌ره در صحنه سیاست، شاعران بسیاری که افکار اسلامی-انقلابی داشتند به ستایش امام و نهضت پرداختند. در اشعار این گروه، به‌جز استفاده از تعبیر مذهبی، برای به‌تصویر کشیدن فضای خفقان دوران شاه، غالباً از نمادهای رایجی چون زمستان، شب، اهرمن، چکمه، نیزه، جهل، اسارت، ویرانی، جغد و... استفاده می‌شد. همچنین، برای نشان دادن فضای مبارزاتی آن زمان، اصطلاحاتی همچون رهایی، نور، پرتو، آزادگی، عشق، صبح، مسلسل و... به کار رفته‌است.

در همین راستا، شاعران از شهدای انقلاب اسلامی تجلیل کرده‌اند که نمونه‌هایی ذکر می‌کنیم:

صفا‌زاده در مجموعه «بیعت با بیداری» که در سال ۱۳۵۸ چاپ شده و شامل اشعار سال‌های ۵۸-۵۶ اوست، سروده‌است:

شما بهشتی‌ها / شما که مرگ را قبله خود کردید / ... / شما شهیدان / همیشه بیدارید (صفا‌زاده، ۱۳۹۱: ۳۱۳).

شفیعی کدکنی در مجموعه «در کوچه باغ‌های نشابور» که به سال ۱۳۵۰ منتشر شد، آورده‌است:

چه بهاری است؟ خدا را که در این دشت ملال  
آن فرو ریخته گل‌های پریشان در باد  
لاله‌ها آینه خون سیاوش‌انند  
کز می جام شهادت همه مدهوش‌انند  
(شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۳۰۲)

دوران انقلاب اسلامی: در دوران انقلاب نیز مسأله ظلم‌ستیزی کمتر مطرح گشته ولی با وقوع جنگ تحمیلی، دوباره در ادبیات انعکاس زیادی یافته و استبدادستیزی با موتیف شهادت‌طلبی عجین گشته‌است.

ما در این مساحت تاریخی / در محاربه هستیم / با هر کسی که با حسین به جنگ است / و در صلحیم / با هر  
کسی که با حسین به صلح است / و خاندان زیاد / عجب زیادند (صفا‌زاده، ۱۳۹۱: ۳۱۲).

مهم‌ترین واژگان مورد استفاده معمولاً شمشیر، خون، خصم، وطن، معرکه، نبرد، آتش، سلحشور، علی‌اکبر، کمربند، علقمه، فرات، عشق و معرفت، هستی و فنا و بقا، خلسه، سیم‌غ، رخس، تیغ و... هستند.

امام حسین (ع) و ماجرای کربلا نیز موضوع بسیاری از اشعار آیینی مشفق‌کاشانی است. لحن او در بعضی از این اشعار حماسی است و در واقع تلفیقی از عرفان و حماسه. مثلاً شعر شهید نینوا:

به جولانگاه دشت بی‌نیازی، تاختن باید  
اگر همچو شهید نینوا، افروختن خواهی  
بیابانی است مالا مال دل، جان باختن باید ...  
سری در سروری، بالای نی، افراختن باید  
(کاشانی، ۱۳۸۸: ۱۶۲)

### ۳-۲. شهادت و شهید

همانطوری که گفته شد، مضمون شهادت در اشعار این دوره بازتاب زیادی یافته‌است. شیوه بیان شاعران را می‌توان در دسته‌های مختلفی مورد بررسی قرار داد:

الف) عده‌ای از شهادت و مرگ‌طلبی سروده و در کنار آن، گاهی از عاشورا گفته‌اند؛ مثلاً در شعر زیر که شفیعی کدکنی به سال ۱۳۵۰ سروده‌است، زندگی‌نامه شقایق‌ها، یعنی همان شهدا را، مختصر و به این گونه وصف می‌کند:

زندگی‌نامه شقایق چیست؟ / رایت خون به دوش، وقت سحر / نغمه‌ای عاشقانه بر لب باد؛ / زندگی را سپرده  
در ره عشق / به کف باد و هر چه بادا باد! (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۴۲۹)

او در شعر دیگری، مبارزان شهید را به مرغان طوفان تشبیه می کند که آرامش گلوله سربی را در خون خویش پذیرفته اند و امیدوار است که نامشان جاودانه بماند چو حلاج:

ای مرغ های طوفان! پروازتان بلند/ آرامش گلوله سربی را/ در خون خویشتن/ این گونه عاشقانه  
پذیرفتید/.../ تاریختان بلند و سرفراز: / آن سان که گشت نام سر دار/ زان یار باستانی همرازان بلند(همان،  
صص ۳۰۳ - ۳۰۴)

که شعری سمبلیک است و زبانی نمادین دارد؛ مثلاً مرغان طوفان نماد مبارزان و آزادی خواهان هستند. «پرواز خونین و عاشقانه مرغان، ایثار و شهادت طلبی مبارزان و ستم ستیزان و همه آنهایی که با فنا و فدا کردن خویش در صدد تغییر و اصلاح اوضاع نابسامان سیاسی و اجتماعی و فرهنگی هستند» (حسین پور چافی، ۱۳۸۷: ۲۱۷). همچنین در پایان، تلمیح به داستان حلاج دارد که سمبل جانبازی در راه حق است.

ب) در مقابل، گروهی دیگر از شاعران، درباره شهادت شخصیت های عاشورایی یا چهره های برجسته زمانه سروده اند؛ مثلاً در رثای اباعبدالله و یارانشان و یا در مرثیه رهبران انقلابی نالیده اند.

شهادت آیت الله سعیدی هم در اشعار سرایندگان بازتاب یافته است. «وی از شاگردان امام (ره) و امام جماعت یکی از مساجد جنوب تهران بود. آیت الله سعیدی از مساجد به عنوان پایگاه مبارزه علیه حکومت پهلوی استفاده می کرد و در سخنرانی های خود، از ستمگری های رژیم شدیداً انتقاد می کرد. ساواک ایشان را به دلیل فعالیت های ضد دولتی بازداشت کرد و در زیر شکنجه به شهادت رسانید» (درستی، ۱۳۸۱: ۲۶۷). میرزازاده در شعر زیر که برای امام خمینی (ره) سروده، به شهادت ایشان اشاره داشته:

زعیم! اماما! ز ایران چه پرسی  
محمّد رضای سعیدی، بزرگی  
ز یی‌داد ضحاک و دژخیم هایش  
که سجن بزرگی است، در خون تپیده  
که اسلام او را به جان پروریده  
شهیدی است اینک به خون آرمیده  
(میرزازاده، ۱۳۵۷: ۱۹)

در هر دو حال، توصیف شهادت با تقدس همراه است و این موضوع ریشه در عقاید اسلامی ما دارد که: «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا بَلْ أَحیاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» (آل عمران / ۱۶۹).

نکته دیگر آنکه اغلب گویندگان برای توصیف ستمکاران و دژخیمان، از عناصر ملی و میهنی سود برده اند و به همین سبب چهره هایی چون ضحاک، افراسیاب و... یا اصطلاحاتی مثل دیو، اهریمن، تورانیان، توصیف گر آنان هستند. همچنین شخصیت های تاریخی و دینی منحوسی چون چنگیز، شمر و یزید و حتی ابلیس، هم در وصف آنها به کار برده شده اند. در مقابل، مبارزان راه آزادی به شخصیت های محبوب و مظلومی چون سیاوش، بیژن، کاوه و فریدون و نیز چهره های مذهبی و عرفانی بزرگی مثل ابوذر، عمار، سلمان و حلاج تشبیه شده اند.

### ۳-۱-۳. توجه به حوادث جهان اسلام

در دوران مبارزات انقلابی، شاعران اسلامگرا علاوه بر توجه به رخداد های داخلی کشور، به حوادث جهان اسلام نیز اشاره داشتند و به ویژه فلسطین و مبارزات مردمی آن مورد توجه آنان قرار داشته است. مثلاً موسوی گرمارودی در سال ۱۳۵۶ شعر «سلام بر فلسطین» را در گردهمایی انجمن فرهنگی ایران - آلمان خوانده است:

بیار ای همه آسمان دیده من  
بر آن سترگ دلیران قهرمان بگری  
که هیچ عقده دیرینه دلم نگشود  
که خون خویش فشانند در نبرد یهود  
(درستی، ۱۳۸۱: ۲۹۴)

### ۳-۱-۴. امام خمینی (ره): رهبر دینی

ولی فقیه و عادل زمان، در هنگام غیبت ولی عصر (عج)، نایب ایشان خواهد بود. شاعران معاصر نیز به این موضوع اشاره داشته‌اند:

ای منجی بزرگ جهان، نایب امام  
خورشید تابناک افق‌های خون، سلام  
(مردانی، ۱۳۶۴: ۱۵)

درباره تبعید امام خمینی و قیام ایشان، اشعار فراوانی پیش از انقلاب سروده شد و در آن اشعار، ایشان به امام علی (ع) یا امام حسین (ع) مانند گشته‌اند.

### ۳-۱-۵. شعارهای آیینی

شعارهای شعورمند دوران نهضت اسلامی به رهبری امام خمینی (ره) نشان‌دهنده ادبیات عامیانه آیینی است. مثلاً در ماجرای رفراندوم شاه در بهمن ماه ۱۳۴۱، طلاب قم و نیز مردم، در اعتراض به این ماجرا، شعارهایی چون:

رفراندوم قلابی / مخالف اسلام است

یا:

ما تابع قرآنیم / رفراندوم نمی‌خواهیم

را سردادند (ر.ک. شناخت ادبیات انقلاب، غلامرضا کافی، ۱۳۸۹: ۳۳).

یا در محرم سال ۱۳۴۲ و در عزای حسینی، مردم انقلابی موجودیت و موضع خود را با رهبری امام، در قالب شعارهای مانند:

شد موسم یاری / مولانا الخمینی

ای شیعیان برپا کنید / شور حسینی

علنی می‌کنند (ر.ک. همان: ۳۴).

مرکز اسناد انقلاب اسلامی در بررسی ابعاد و جنبه‌های مختلف انقلاب اسلامی، نگاه ویژه‌ای به ادبیات انقلاب داشته و چند اثر مهم را در این عرصه ارائه کرده‌است که یکی «فرهنگ شعارهای انقلاب اسلامی» است (ر.ک. فیض، ۱۳۸۷: ۱۳).

### ۳-۱-۶. شاعران آیینی جریان مقاومت

جریان شعر مقاومت در دههٔ چهل آغاز شد و در پنجاه به اوج خود رسید. شعر مقاومت شعر اقدام و عمل است، شعر کسانی که از حرف خسته شده و خواهان حرکت هستند. جریان شعر مقاومت پر جوش و خروش و انقلابی است. در دههٔ چهل کسانی که در این جریان فعالیت داشتند و در ضمن مذهبی‌سرا هم بوده‌اند، عبارت‌اند از: صفارزاده در «طنین در دلتا» به سال ۱۳۴۷ و «سد و بازوان» سال ۱۳۵۰، شفیعی کدکنی به‌ویژه در مجموعه «شبخوانی» که به سال ۱۳۴۴ منتشر شد و با

مجموعه «از زبان برگ» در سال ۱۳۴۷ و بعدها در «در کوچه باغ‌های نشابور» در ۱۳۵۰، میرزازاده که مجموعه «سحوری» را در سال ۱۳۴۹ به طبع رسانید و مجموعه «عبور» موسوی گرمارودی.

در دهه پنجاه نیز مجموعه‌های «در سایه‌سار نخل ولایت» موسوی گرمارودی در سال ۱۳۵۶، «سفر پنجم» صفارزاده در ۱۳۵۶، مجموعه‌های «مثل درخت در شب باران»، «از بودن و سرودن» و «بوی جوی مولیان» شفیع کدکنی که هر سه اثر در سال ۱۳۵۶ به چاپ رسید، «لیله القدر» میرزازاده در سال ۱۳۵۷، شناخته شده‌ترین آثار در این حوزه هستند که تا سالی که انقلاب به ثمر نشست، به چاپ رسیدند و نقش بزرگی در آگاهی‌بخشی و تحریک مردم ایفا کردند.

کتاب «بیعت با بیداری» صفارزاده که برگزیده از شعرهای ۱۳۵۶ تا ۱۳۵۸ است، در زمانی منتشر شد که مجموعه‌های فراوانی مانند آن به بازار آمده بود. «اشعاری که شور و قیام انقلاب مردم ایران را درآینه خویش انعکاس می‌دادند و کثرت این نوع آثار در آن سال، کار را به شعارزدگی و نزول کیفیت هنری پیش برد. شعر «سروش قم» در این مجموعه حالت استثنایی دارد که به پیشگاه امام خمینی تقدیم شده است» (کریمی قره بابا، ۱۳۸۴: ۱۵۹).

#### ای روح ضد خواب / ای روح دادگستر الله / تو پیشناز همه گردانی / تو گرد رسولانی (صفارزاده، ۱۳۵۸: ۲۵).

در شعر معاصر، شاعران قصد داشته‌اند تا با تحریک روحیه مبارزه طلبی مردم، آنان را به قیام علیه مستکبران و فاسدان برانگیزانند. روان شاد صفارزاده نیز از این دسته بود. او از جنبش‌های آزادی‌خواهی بین‌المللی و ادبیات مقاومت جهانی، به ویژه پابلو نرودا متأثر بود و تحت همین تأثیر و «با تخیل خاص خودش و با بهره جستن از صبغه دینی، شیوه‌ای جدید تحت عنوان «شعر مقاومت مذهبی» را ایجاد می‌کند و به مبارزه علیه رژیم طاغوت زمان می‌پردازد» (صادق‌زاده، ۱۳۸۹: ۹۶).

میرزازاده از مدافعان جریان شعر مقاومت و از شاعران مذهبی این جریان است. او در کنار صفارزاده و موسوی گرمارودی به سرایش اشعاری سیاسی - مذهبی می‌پردازد و مجموعه‌های سحوری (۱۳۴۹) و لیله القدر (۱۳۵۷) را منتشر می‌کند.

«سحوری» از آثار چریکی ایران بود و به دلایل متعددی چون موضع ضد غربی، مضامین دینی، زبان پخته و لحن خراسانی و نیز رشد مبارزات چریکی، مورد اقبال واقع شد تا حدی که چاپ آن توقیف گشت و دست‌نوشته‌های آن در بین علاقه‌مندان، دست به دست می‌شد (ر.ک. لنگرودی، ۱۳۸۱: ۷۶). این مجموعه همزمان با «عبور» گرمارودی و «طنین در دلنا» صفارزاده به چاپ رسید.

همچنین میرزازاده از مدافعان شعر مقاومت است و در سال ۱۳۴۹ با سخنرانی در دانشگاه تهران، از شعر مقاومت و شعر متعهد در برابر شعر حجم گرا و شعر غیرمتعهد دفاع کرد. (ر.ک. لنگرودی، ۱۳۸۱: ۱۲۸)

موسوی گرمارودی در مجموعه‌های «عبور» (۱۳۴۸)، «در سایه‌سار نخل ولایت» (۱۳۵۶)، «سرود رگبار» (۱۳۵۷) و «فصل مردان سرخ» (۱۳۵۸) از مفاهیم مذهبی سروده است. «موسوی گرمارودی شاعری است نوگرا؛ ولی با تعلقات و دل‌بستگی‌های مذهبی.» (محدّثی خراسانی، ۱۳۸۸: ۱۰۷)

کتاب «گوشواره عرش»، مجموعه کامل شعرهای آیینی گرمارودی است. شاعر در بخشی از کتاب، حضرت زینب (س) را به کوه صولت تشبیه کرده و در مقام پایداری، صبر و استقامت وی می‌سراید:

یک بیشه شیر بود که روح غزال داشت  
غم، از شکوه غم‌شکنش، انفعال داشت

ازینب چو کوه صولت و چون مه جمال داشت  
یک سینه نحیف و شکیب هزار داغ

#### ۴. نتیجه‌گیری

در دوره مشروطه مضامین جدیدی وارد ادبیات می‌شود که برگرفته از فرهنگ عاشورا و قیام حسینی هستند. ستم‌ستیزی، برقراری عدالت و نیز مبارزه با استعمار، از مضامینی است که با توجه به شرایط زمانه و تحت تأثیر نهضت عاشورا در شعر رواج می‌یابند. شاعران آیینی‌سرای این دوره نیز به دو دسته بزرگ قابل تفکیک هستند: یکی شاعرانی که در کنار مسائل دینی به مسائل اجتماعی و سیاسی زمان هم توجه دارند و در میان همان اشعار آیینی در اشعاری جداگانه، به آن موضوعات هم پرداخته‌اند، اما دسته دوم شاعرانی که در اشعارشان انعکاسی از حوادث سیاسی یا اجتماعی زمانه دیده نمی‌شود. اغلب آنان سبک بازگشت دارند و تنها طرح مسائل دینی دغدغه آنها بوده است؛ شاعرانی امثال مفتقر و میرزایحیی اصفهانی در این دسته و سرایندگانمانند ادیب‌الممالک، سید اشرف، بهار، ایرج و دهخدا در دسته اول قرار می‌گیرند. در دوره پهلوی شعر آیینی همچنان ادامه دارد و شاعران این دوره نیز در دسته‌های مختلفی قرار می‌گیرند: یک شاعران جریان سمبولیسم. دو شاعران جریان مقاومت. سه شاعران سنت‌گرا. از ویژگی‌های ادبیات پایداری در این اشعار، چه مشروطه و چه پهلوی، توجه به قیام حسینی و فلسفه آن، ستایش شهادت و نیز طرح الگوهای اسلامی است. بن‌مایه‌های ادبیات پایداری شامل مواردی چون ظلم‌ستیزی، دعوت به اتحاد و همبستگی مسلمین برای مبارزه با استعمار و استبداد، مرثیه شهدای راه آزادی، برانگیختن غیرت دینی مردم برای مبارزه و ... است.

#### فهرست منابع

۱. قرآن کریم
۲. اکرمی، میرجلیل؛ م خاکپور، حمد. (۱۳۹۰). نقد و بررسی شعر نو آیینی پیش از انقلاب اسلامی. نشریه پژوهشنامه زبان و ادب فارسی (گوهرگویا). سال پنجم. شماره سوم. پیاپی ۱۹. پاییز ۹۰. صص ۵۶-۳۳
۳. بهار، محمدتقی. (۱۳۴۴). دیوان اشعار. چاپ دوم. تهران: امیر کبیر.
۴. ترکی، محمدرضا. (۱۳۹۰). پرسه در عرصه کلمات. چاپ دوم. تهران: انتشارات سخن.
۵. شعاعی، یونس؛ مدرسی، فاطمه. (۱۳۹۲). تجلی مضامین اعتقادی در شعر پروین اعتصامی. بهارستان سخن. سال ۹. شماره ۲۱. صص ۱۰۸-۷۹
۶. شیرازی، خواجه شمس‌الدین محمد حافظ. (حافظ) (۱۳۸۰)، دیوان حافظ. تصحیح غنی-فروینی. به کوشش رضا کاکائی دهکردی. چاپ سوم. تهران: نشر ققنوس.
۷. حسین‌پور چافی، علی. (۱۳۸۷). جریان‌های شعری معاصر فارسی. چاپ دوم. تهران: امیر کبیر.
۸. حسینی گیلانی، سید اشرف‌الدین. (۱۳۷۵). کلیات. به اهتمام احمد اداره چی گیلانی. تهران: نگاه.
۹. ----- (۱۳۹۲). کلیات جاودانه نسیم شمال. به کوشش حسین نمینی. چاپ سوم. تهران: اساطیر.
۱۰. درستی، احمد. (۱۳۸۱). شعر سیاسی در دوره پهلوی دوم. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۱۱. شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۰). با چراغ و آینه. تهران: سخن.
۱۲. ----- (۱۳۸۵). آینه‌ای برای صداها. چاپ پنجم. تهران: سخن.

۱۳. صادقزاده، محمود. (۱۳۸۹). بررسی اصلی‌ترین عوامل تحول‌آفرین در شعر و اندیشه طاهره صفارزاده. فصلنامه اندیشه‌های ادبی. سال دوم. شماره ۵. صص ۱۰۸-۸۷.
۱۴. صادقی، معصومه. (۱۳۹۰). تحلیل ضرب‌المثل‌ها، اشارات و تعبيرات عامیانه در دیوان ملک الشعرا بهار (با تأکید بر مضامین پایداری در آن). دانشگاه سمنان. دانشکده علوم انسانی. درجه کارشناسی ارشد.
۱۵. صفارزاده، طاهره. (۱۳۸۵). سبیدی صدای سیاه. گزیده اشعار. تهران: پارس کتاب.
۱۶. ----- (۱۳۵۸). بیعت با بیداری. تهران: همدمی.
۱۷. ----- (۱۳۹۱). مجموعه اشعار. تهران: پارس کتاب.
۱۸. صلح‌خواه، علی اکبر (خوشدل تهرانی). (۱۳۸۹). بهترین اشعار خوشدل تهرانی. به کوشش مهدی آصفی. تهران: مرکز فرهنگی انتشاراتی منیر.
۱۹. طاهریان، امیرمسعود. (۱۳۸۱). صبحدم با ستارگان سپید. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
۲۰. علایی، سعید. (۱۳۸۷). جریان‌شناسی شعر انقلاب اسلامی. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۲۱. فراهانی، ادیب‌الممالک. (بی‌تا). دیوان کامل ادیب‌الممالک فراهانی قائم مقامی. به کوشش وحید دستگردی. تهران: فروغی، چاپخانه مروی.
۲۲. ----- (۱۳۸۶). زندگی و شعر ادیب‌الممالک فراهانی. به کوشش سیدعلی موسوی گرمارودی. تهران: قدیانی. چاپ دوم.
۲۳. فیض، مصطفی. (۱۳۸۷). حال اهل درد. چاپ دوم. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۲۴. قدسی، آقا فتح‌الله. (فؤاد کرمانی). (۱۳۶۸). شمع جمع. چاپ یازدهم. تهران: چاپخانه حیدری.
۲۵. کاشانی، مشفق. (۱۳۸۸). خلوت انس. به کوشش رضا اسماعیلی. تهران: اطلاعات.
۲۶. کافی، غلامرضا. (۱۳۸۸). شرح منظومه ظهر. چاپ دوم. تهران: مجتمع فرهنگی عاشورا.
۲۷. ----- (۱۳۸۹). شناخت ادبیات انقلاب اسلامی. تهران: پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس.
۲۸. کریمی قره‌بابا، سعید. (۱۳۸۴). حضور مذهب در شعر نو قبل از انقلاب اسلامی. مجله علامه. شماره ۶. صص ۱۷۰ - ۱۵۱.
۲۹. لنگرودی، شمس. (۱۳۸۱). تاریخ تحلیلی شعر نو. چاپ سوم. تهران: مرکز.
۳۰. محدثی خراسانی، زهرا. (۱۳۸۸). شعر آیینی و تأثیر انقلاب اسلامی بر آن. تهران: مجتمع فرهنگی عاشورا.
۳۱. محسنی‌نیا، ناصر. (۱۳۸۸). مبانی ادبیات مقاومت ایران و عرب. نشریه ادبیات پایداری. دانشگاه شهید باهنر کرمان. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. سال اول. شماره اول.
۳۲. مدرس اصفهانی، میرزا یحیی. (۱۳۸۷). دیوان یحیی. چاپ دوم. قم: جلوه کمال.
۳۳. مردانی، نصرالله. (۱۳۶۴). خون‌نامه خاک. تهران: کیهان.
۳۴. میرزازاده، نعمت. (۱۳۵۷). سحوری. تهران: رواق.
۳۵. ----- (۱۳۵۷). لیلہ القدر. مشهد: روشناوند.